

Кыргыз жана түрк тилдеринде, бала тилинде тууранды сөздөрдүн орду (Çocuk Dilindeki Yansıma Kelimeler)

Dr. Ergün Koca¹

Бала тилине тилине эми түркологияда да маани берилиши керек экени байкалууда. Тилекке каршы, кээде алардын тилиндеги таттуу жана жагымдуу сөздөргө маани бере бербейбиз. Натыйжада тилге байланыштуу изилдөө материалдарында да бала тилиндеги сөздөрдүн ордун бош калтырып коебуз.

Чынында эле, бала тили тууранды сөздөрдөн башталарын унутпашыбыз керек. Жаңы төрөлгөн бала, албетте, күлүп төрөлбөй, тескерисинче жашоого ыйлап келет, негизинен тууранды сөздөр менен башташат. Жаңы сүйлөй баштаганда да анын тилин тууранды сөздөр ээлеп турат. Машинени көргөн бала *"düyt"* / *"düyt-düyt"* / *"düytde"* «*ниун*» (машинени сигналына басканда «*дүйт*» деген үндөн пайда болгон атооч, балким *"düdük"* сөзүнүн унгусун ушул жерден алышыбыз керек) десе, итти көргөндө, *"havhav"* «ав-ав» (ит үргөндө *"hav hav"* «ав-ав» деп чыккан үндүн аталышы), заара кылгысы келгенде, мурда үйрөтүлгөндөй *"çiş çiş"* «*чиш, чиша*» дейт. Бала *"çiş çiş"* «*чиш-чиш*» сөзүн апасынан үйрөнөт.

Бул сөздөрдүн түшүндүрмөсү Махмут Кашгаринин «**Дивану Лугат-ит-Түрк**» аттуу сөздүгүндө да кезигет. Бул сөздүн түшүндүрмөсү Махмуд Кашгаринин «**Дивану Лугат-ит-Түрк**» чыгармасынан да көрө алабыз: *"çiş-çiş"* «*чиш-чиш*» аял баланы тоскусу келгенде же чабандес атты бастырып баратканда, атты заара кылдыргысы келсе да ушинтип айтары берилген.²

¹ Uluslararası Atatürk Alato Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

² **Divanü Lügat- it -Türk.** (Çeviren: Besim Atalay). Ankara, 1992. I-331.

Түркчөдө жана кыргызчада бала тилинде колдонгон жана **кой, козу, эчки, улак** сыяктуу жаныбарлардын үндөрүн түшүндүрүш үчүн колдонулган тууранды сөздөрдөн чыккан төмөндөгү сөздөр сыяктуу бул тилдерде колдонгон сөз байлыктарынан болуп эсептелет.

Кыргызча	Түркчө
Маароо	Melemek
Маараатуу	Meletmek
Маараашуу	Meleşmek
	Meleşme
	Meleş

Тоодон сарайга кирген кой-козулардын тынымсыз маараган үндөрү терелди жаңырттып турду.

Иштин изилдөө объектиси кыргыз жана түрк тилиндеги тууранды сөздөр болгондуктан, эки тилдеги бала тилиндеги кезикчү сөздөр салыштырылып берилди. Көрсөтүп кетсек, кыргызчада бала тилинде **оп, оппа, оп кылуу** ж.б. сыяктуу тууранды сөздөр түркчөдө да ошол эле маанини түшүндүрөт. Мисалы түркчөдө

1. **hop** - жерден алып көктү карай ыргытуу маанисин түшүндүрөт

2. **hop etmek**-ойнотуу, көңүл ачуу (жаш баланы аркасына көтөрүп алуу);

3. **hop hop**- (машинанын же башка бир нерсенин экинчи нерсеге тийип кетпешин үчүн «токто» деген белгини билдирүүдө колдонулат)

4. hoplamak- сүйүнүчтөн көктү карай ыргытуу (Tsöz³.)

5. hoplatılmak- көтөрүп ойнотуу (Tsöz.)

6. hoplatmak- (баланы колтугунан кармап «хоп-хоп» деп көккө ыргытып, ойнотуу)

7. horlamak-далысына салып көтөрүү (Tsöz.)

8. hor oturmak-(бир отуруп, бир туруп ачуусу, жини келгенден бир орунда тура албоо)

Ушул сыяктуу салыштырылган сөздөр эки тилде окшош эле маанини берет. Бул сөздөрдүн чыгыш тегинде негизинен оп, оп сөзүнөн келип чыккан. Мисалы, оп- эшектин же такай тайгаланып жыгылганда тургузуш үчүн колдонулган сөз.Мааниси турсун дегенди түшүндүрөт.

Изилдөөлөрүбүзгө байланыштуу тили жаңы чыга баштаган, түрк жана кыргыз балдарынын, керектүү нерселерин тууранды сөз аркылуу түшүндүргөндөрүн колдондук.

ТҮРКЧӨ-КЫРГЫЗЧА БАЛА ТИЛИ СӨЗДҮГҮ....

Bih etmek (кесүү) - *«быхх-быхх» кылуу*

Bihlamak (кесүү) - *«бых» болуу*

Bih etmek (кесүү) – *«ныхх» кылуу*

Vom (бир жерден түшүп кетүү) – былч. Жумшак нерсенин үстүнө бирдеме түшкөндө же урунганда чыккан дабышты сууга тийген же чалп эткен дабышты билдирүүдө колдонулат.

Bö (коркондо, же болбосо баланы коркутууда колдонулат) – «бөө» - жаш балдарды коркутуу үчүн колдонулуучу түрү суук, тири укмуштуу жандык, мокочо. Сөөмөйлөрү менен көздөрүн

---

³ Türkçe Sözlük, TDK, Ankara; 2005.

түйрүп, бармактары менен эриндерин чоюп «бөө» деп «бокочо» болуп коркутуп жүрөгүбүздү түшүрөбү деп чочулайбыз.⁴

Bum (суу) - «хүп-хүп» - сууну ичкендеги табыш.

Bumbu - (суу)

Cap cup (et-)– (жуунганда чыккан табыш) – «чалп-чулп».

Çip etmek – (жуунуу) – «чап» этүү.

Çiz –(ысык нерсе)- «паа – папаак».

Çiz (от) - «жызз», «чатырр». Заттар күйгөндө чыккан табыш.

Çis etmek – (күйгүзүү) - «жызз» этүү. Бир нерсени күйгүзгөндө чыккан табыш.

Çis olmak – (күйгүзүү) - «бий-бий» болуу. Жаш баланын денеси ысык сууга же ысык нерсеге күйгөндө колдонулуучу сөз.

Çis (Оттон же болбосо башка нерселерден сактануу үчүн колдонулуучу сөз))

Çici (сулуу, жакшы) – «ай-ай». Жаш балдар жаңы кийим кийгенде же жаңы оюнчук же башка нерселерди көргөндө карата колдонулуучу сөз.

Gel sana çici vereyim. (Кел сага «ай-ай» берейин) «Айай –айай»– жаңы, ийги, кооз нерсе.

Çip çip – (Жуунганда чыккан табыш) -«чап – чуп» этүү.

Çitir pıtır konuşmak (былдыр-быдыр сүйлөө) - «былдыр-былдыр» сүйлөө. Жаш баланын тили жаңыдан чыга баштаганда, аларга карата айтылуучу сөз.

Çip çip etmek (Жуунуу) - «чап- чуп» этүү.

---

⁴ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, Фрунзе, 1984. 208 -б

Çiş (заара) - «чиши-чыши» кылуу. *Жаш баланы даарат ушаттыруу үчүн колдонулуучу сөз.*

Dindin (машина айдоо) - «бумм –бумм» кылуу. *Жаш бала ойногондо машинанын үнүн туурап айдаганда колдонулуучу сөз.*

Eh eh etmek – (уруу, согуу) – «ох –ох», «дыш- дыш» кылуу.

Eh etmek – (бир нерсеге нараазы болуу).

Gagga – (жумуртка) – «ку – куу».

Gakka (жумуртка) - «ку – куу».

Gakkak –(жумуртка) – «тук-тук».

Gakki –(жумуртка).

Gıgh etmek - (мал союу) – «быхх» кылуу.

Gıki – (жумуртка).

Gıkkı – (жумуртка).

Gurgur baba – (чагылган) – «гүлдүр – гүлдүр», «гүү –гүү».

Habba – (жей турган нерсе) - «ап – ап» кылуу, «найм-найм»
этүү.

Har etmek – (тамактануу) – «ап» кылуу.

Ham etmek — (тамактануу) – «ап» кылуу.

Harıck – (бир үзүм, бир кесим) – «үн» кылуу.

Havhav – (иттин үрүшү) - «ав-ав» *этүү.*

Hem etmek – (Бир нерсени үзүп жеген кыймыл-аракетти
түшүндүрөт).

Hırış hırış etmek – (Үнүн чыгарып чайнап жеген кыймыл-
аракет) - «карс-курс» (бир нерсени карс сындыруу).

Hobba gitmek – (жаш баланы кыдыртып келүү) – «оппа» кылуу.

Hortdak – (арбак)- «бөө - бөчөө» *коркунучтуу бир нерсеге карата айтылган сөз.*

Kih – кир, чаң, булганч - «кыхы кыхх»- кир, балит нерсеге карата айтылат.

Küçü küçü – (Иттерди чакыруудагы табыш) – «күч- күч», «күчү –күчү» «мах – мах» итти чакырууда колдонулат

Mom (et-) – (бир нерсенин түшүп кеткендеги табыш) – «гүп-гүп» түшүү.

Pih etmek (кесүү) - «быхх-быхх» кылуу

Pisi pisi – (мышык) – «пыш- пыш», «мий –мий» – мышыкты чакырганда колдонулуучу сөз.

Tis etmek – (оюндан чыгаруу).

Uf yara -(Жара) «ох – ох».

Uf etmek – (Оору, дененин бир жеринин жаралануусу)– «ох-ох» болуу.

Uf olmak – (Дене кесилип, кан аккандагы табыш) – «бий-бий» болуу.

Бала тили тарбиясында негизги жоопкерчилик адеп эле ата-энеге, үй-бүлөгө, андан кийин чөйрөдөгү, тегерегиндеги адамдарга түшөт. Эгер көңүл бура турган болсок, тарбияда тууранды сөздөрдүн эң башкы ролду ойногонун көрөбүз. Изилдөөлөрүбүзгө карап, бала тилиндеги тууранды сөздөрдөгү кээ бир материалдарды изилдеп төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

1. Балдардын тили жаңы чыгып баштаганда эң башкы орунда тууранды сөздөр турганын көрөбүз.

2. Башкы орундагы тууранды сөздөрдүн негизинен керектүү нерселерин жана кез келүүчү коркунучтарды түшүндүргөн тууранды сөздөр болгону баарыбызга белгилүү. Мисалы,

кыргызчада жана түркчөдө бала тилинде **бөжү** тууранды сөзү бардык курт-кумурскалар үчүн колдонулуп, ал эми коркутуш үчүн **бөө** тууранды сөзү колдонулат.

3. Түрк тилинде «**etmek**» жардамчы этишинин бала тилинде дайыма активдүү колдонула тургандыгын көрдүк. Мисалы:

Uf yara -(Жара) «ох – ох».

Uf etmek – (Оору, дененин бир жеринин жаралануусу)– «ох-ох» болуу.

Uf etmek – (Дене кесилип, кан аккандагы табыш) – «бий-бий» болуу.

Nar-nar etmek – (Бат-бат тамактануу) – «ням –ням» кылуу.

Nar etmek – (Тамактануу) - «ап – ап» кылуу.

Narıcik – (бир үзүм, бир кесим) – «үп» кылуу.

Navhav –(иттин үрүшү) - «ав-ав» этүү.

Nem etmek – (Бир нерсени үзүп жеген кыймыл-аракетти түшүндүрөт).

Nırıř nırıř etmek – (Үнүн чыгарып чайнап жеген кыймыл-аракет) - «карс-курс» (бир нерсени карс сындыруу).

Sıs etmek – (күйгүзүү) - «жызз» этүү. Бир нерсени күйгүзгөндө чыккан табыш.

Sıs olmak – (күйгүзүү) - «бий-бий» болуу. Жаш баланын денеси ысык сууга же ысык нерсеге күйгөндө колдонулуучу сөз.

Tıs etmek – (оюндан чыгаруу).

Bih etmek (кесүү) - «быхх-быхх» кылуу

Bihlamak (кесүү) - «бых» болуу

Bih etmek (кесүү) – «пыхх» кылуу

Sıp etmek – (жуунуу) – «чап» этүү.

Eh eh etmek – (уруу, согуу) – «ох –ох», «дыш- дыш» кылуу.

Eh etmek – (бир нерсеге нараазы болуу).

Кыргыз тилинде дагы «**этүү, кылуу**» жардамчы этиштери бала тилинде да тууранды сөздөрдө активдүү колдонулгандыгы өйдөдөгү мисалдардан көрүнүп турат.

4. Бала тилиндеги тууранды сөздөрдө өзгөчө эрин үндөрүнүн өкүм экени байкалууда. Бул абал сүт эмүү себептүү эрин булчуңдарынын өнүгө башташы жана үндөрдүн эриндин жеринде артикуляцияланышы менен түшүндүрүлөт. Башка өңүттөн алганда, бала тилиндеги кээ бир тууранды сөздөрдө тамак үндөрү да бар. *Gagga* (**жумуртка**), *gakki* (**жумуртка**), *giki* (**жумуртка**), *gik et-* (**кесүү**) ж.б. ⁵

5. Эрин жана таңдай үндөрү үстөм болгон бала тилиндеги табыш тууранды сөздөрүнөн башкалар болсо, баланын башта оңой сүйлөй алган сөздөрү эмес, акырындап сүйлөөгө аракет кылган, айлана-чөйрөсү балага тартуулаган табигый үндөрдүн тилдеги түз эквиваленти. *Çiş* (**сийдик, заара кылуу**, TSöz), *sız et-* (**күйүү**, TSöz), *cıs et-* (**күйүү**), *cici* (**жакшы, сонун**, TSöz) ж.б.

6. Салыштыруулар көрсөткөндөй бала тилинде бул темада айрым окшоштуктар, жакындыктар жана айырмачылыктар учурайт. Салыштыруу үчүн төмөндөгү мисалдарды көрсөтүп өтөлү:

а) Окшоштуктар

Bih etmek (**кесүү**) - «быхх-быхх» кылуу

Bihlamak (**кесүү**) - «бых» болуу

Bih etmek (**кесүү**) – «пыхх» кылуу

Bö (**коркондо, же болбосо баланы коркутууда колдонулат**) – «**бөө**» - жаш балдарды коркутуу үчүн колдонулуучу түрү суук, тири

---

⁵ **Zülfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler. Ankara, s, 18. 1995.

укмуштуу жандык, мокочо. Сөөмөйлөрү менен көздөрүн түйрүп, бармактары менен эриндерин чоюп «**бөө**» деп «**бокочо**» болуп коркутуп жүрөгүбүздү түшүрөбү деп чочулайбыз.⁶

Cıs etmek – (күйгүзүү) - «жызз» этүү. Бир нерсени күйгүзгөндө чыккан табыш.

Çiş (заара) - «чишш-чышш» кылуу. Жаш баланы даарат ушаттыруу үчүн колдонулуучу сөз.

б) Жакындыктар

Navhav –(иттин үрүшү) - «ав-ав» этүү.

Pisi pisi – (мышык) – «пыш- пыш», «мий –мий» – мышыкты чакырганда колдонулуучу сөз.

Uf etmek – (Оору, дененин бир жеринин жаралануусу)– «ох-ох» болуу.

Küçü küçü – (Иттерди чакыруудагы табыш) – «күч- күч», «күчү –күчү» «мах – мах» итти чакырууда колдонулат.

б) Айырмачылыктар

Gagga – (жумуртка) – «ку – куу».

Gakkak –(жумуртка) – «тук-тук».

Gakki –(жумуртка).

Bom (бир жерден түшүп кетүү) – былч. Жумшак нерсенин үстүнө бирдеме түшкөндө же урунганда чыккан дабышты сууга тийген же чалп эткен дабышты билдирүүдө колдонулат.

Dındın (машина айдоо) - «бумм –бумм» кылуу. Жаш бала ойногондо машинанын үнүн туурап айдаганда колдонулуучу сөз.

---

⁶ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, - Фрунзе, 1984. 208-б

Sıtır pıtır konuşmak (былдыр-быдыр сүйлөө) - «былдыр-былдыр» сүйлөө. Жаш баланын тили жаңыдан чыга баштаганда, аларга карата айтылуучу сөз.

7. Тилдин пайда болушу жагынан бала сүйлөгөн сөздөрдүн булагы боюнча тилчилер талкуулашкан.⁷ Бала колдонгон сөздөрдүн ичинде маанилүү бир орду бар тууранды сөздөр болсо, баланын өзү ойлоп табуусу эмес, ага белгилүү түшүнүктөр берилип жатканда, курчаган чөйрөсү көбүрөөк колдонгон сөздөр. Андыктан, булак – баланын чөйрөсү. Бирок, бул сөздөр бала айта ала турган жана үн органдарынын өнүгүүсү менен барган сайын түрдөнүшүн эстен чыгарбаш керек.

Тууранды сөздөрдөн башталган бала тилинин өзүнчө тема катары изилдениши тил илиминде маанилүү жыйынтык берет деген ишеничтебиз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН

ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

1. **Zülfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s. 2. 1995.
2. **Jespersen, O.**, *Language*, London, s. 369-411. 1954.
3. **Kaşgarlı Mahmud.** Divanü Lügat-İt-Türk. Çeviren: Besim Atalay. 5 Baskı. IV cilt. Ankara, 2006. s. 379.
4. **Абдувалиев И., Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили. Морфология. Бишкек, 1997 жыл, 258 -б.
5. **С. Давлетов, С. Кудайбергенов,** Азыркы кыргыз тили, Морфология. Фрунзе. 1980, 204–207-б
6. **Bloomfield, L.**, *Language*, New York, 136-157. 1935.
7. **Щербак А.М.** О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12

---

⁷ **Jespersen, O.**, *Language*, London. 1954. s. 150

8. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
9. **Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
10. **Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва,1959. с.156.
11. **Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе,1957.
12. **Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А.,** Кыргыз тили. – Фрунзе. 1986, 21-б.;
13. **Ашмарин Н.И.** Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;
14. **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956,стр. 363-372. XXXVI, 1-2,1929.
15. **Кудайбергенов С.** Тууранды жана сырдык сөздөр жөнүндө // Мугалимдер газетасы. - №5 – Ф., 1954.
16. **А.И. Искаков.** О подражательных словах в казахском языке, Тюркологический сборник, I , М-Л , 1951.
17. **Türkçe Sözlük,** TDK, Ankara; 2005.